

Επίσημη μνήμη και graffiti: οι νοσηματοδοτήσεις
της πράσινης γραμμής της Κύπρου ως πεδίο
διαπραγμάτευσης της κοινωνικής μνήμης

1. Λευκωσία, εντός των
τειχών. Αεροφωτογραφία.
Παρουσιάζεται στο
μουσείο-παρατηρητήριο του
πύργου Σιακόλα, στην οδό
Λήδρας στη νότια πόλη.

Σε έναν χώρο όπως τη μοιρασμένη εντός των τειχών Λευκωσία στην Κύπρο¹, η παρατήρηση και μελέτη των κυρίαρχων αντιλήψεων για το παρελθόν και την ιστορία βρίσκονται πολλές φορές αντιμέτωπες με το πιο έντονο στοιχείο της πόλης, το όριο ή αλλιώς την περίφημη *πράσινη γραμμή*. Όπως ο περιπατητής που κινείται ελεύθερα στα στενά δρομάκια του ιστορικού κέντρου της πόλης ξαφνικά προσκρούει σε στρατιωτικά οδοφράγματα, έτσι και πολλές προσπάθειες ανάλυσης κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων είναι αναπόφευκτο να μην έρθουν αντιμέτωπες με το θέμα του διαχωρισμού. Το πώς οι Κύπριοι θυμούνται τα γεγονότα της ταραγμένης περιόδου που ακολούθησε την ανεξαρτησία της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1960 και το πώς τα ερμηνεύουν και τα κατανοούν στις δύο

¹ Ο Πανσανίας Καραθανάσης είναι υποψήφιος διδάκτωρ στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

πλευρές της «πράσινης γραμμής» είναι συστατικό στοιχείο τού πώς αντιλαμβάνονται και βιώνουν το παρόν· ιδιαίτερα ίσως στην παλιά Λευκωσία (Λευκωσία εντός των τειχών), μια περιοχή της πόλης που οι κάτοικοί της βρίσκονται σε καθημερινή και άμεση επαφή με τα υλικά στοιχεία του διαχωρισμού. Περιπατώντας κανείς σε αυτήν την περιοχή σήμερα, ανάμεσα στα ενετικά, οθωμανικά και βυζαντινά μνημεία, σημάδια των ιστορικών περιόδων της πόλης, δεν μπορεί να αποφύγει την επαφή με το όριο, αλλά δεν μπορεί επίσης να μην προσέξει και τα διάφορα είδη graffiti που υπάρχουν γραμμένα και ζωγραφισμένα στους τοίχους γύρω του.

Στο παρόν άρθρο γίνεται μια προσπάθεια ανάλυσης εκφράσεων της κοινωνικής μνήμης στις δύο πλευρές της πράσινης γραμμής της Κύπρου. Με πεδίο ανάλυσης το ιστορικό κέντρο της Λευκωσίας, όπου κυρίαρχο χαρακτηριστικό του χώρου είναι η διαχωριστική γραμμή, επιχειρείται μια ανάλυση των κυρίαρχων και υπάλληλων νοηματοδοτήσεων του ορίου και στις δύο πλευρές του, αντιμετωπίζοντας τις ετερόκλητες αυτές οπτικές ως υλικοποιησεις και επιτελέσεις της κοινωνικής μνήμης. Επειδή η κοινωνική μνήμη υπάρχει και αναγνωρίζεται στις επιτελέσεις της ή «πλάθεται στις εκδηλώσεις της [...] είναι οι εκδηλώσεις της»², το πώς κατανοούν το όριο διαφορετικές ομάδες παρουσιάζεται ως συστατικό του τρόπου με τον οποίο τα υποκείμενα θυμούνται. Κυρίαρχες και υπάλληλες νοηματοδοτήσεις της διαχωριστικής γραμμής αντανακλούν έτσι το πώς οι Κύπριοι θυμούνται και ουσιαστικά κατανοούν και ερμηνεύουν τα γεγονότα που οδήγησαν στον διαχωρισμό της Λευκωσίας και ολόκληρου του νησιού. Μια διαδικασία που, αν και αναφέρεται στο παρελθόν, έχει άμεση σχέση με το παρόν αλλά και το μέλλον του «τόπου τους». Συνεπώς, είναι άρρηκτα δεμένη με τις εκάστοτε πολιτικές συγκυρίες, την επίσημη ιδεολογία αλλά και τις προσδοκίες για το μέλλον.

Στην άλλη πλευρά των αντιλήψεων και ερμηνειών του παρελθόντος, έτσι όπως προωθούνται από τις κυρίαρχες οπτικές για το όριο στις δύο του πλευρές, αντιπαράβλλονται παραδείγματα εναλλακτικών νοηματοδοτήσεων του ορίου από την πρακτική της παρέμβασης στον δημόσιο χώρο που είναι ευρέως γνωστή ως graffiti. Μέσω των έργων τους οι δημιουργοί προτείνουν άλλες νοηματοδοτήσεις του ορίου και με αυτόν τον τρόπο κατασκευάζουν μια διαφορετική κοινωνική μνήμη. Συγκεκριμένα, αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης είναι τα προϊόντα ενός σχετικά νέου είδους, το οποίο χρησιμοποιώντας έντονα εικονικά χαρακτηριστικά παρεμβαίνει με διαφορετικό τρόπο στον δημόσιο χώρο. Το *stencil graffiti*³, στηριζόμενο στην παράδοση του graffiti αλλά έχοντας παράλληλα τη δική του τεχνοτροπία, αποκτά συγκεκριμένες πολιτισμικές συνδηλώσεις και έτσι τον δικό του τρόπο παρέμβασης αλλά και αμφισβήτησης των επίσημων αντιλήψεων τόσο της διαχωριστικής γραμμής όσο και του ίδιου του χώρου. Επειδή όμως τα stencil αποκτούν το νόημά τους σε σχέση με τα συμβολικά και υλικά στοιχεία του χώρου στον οποίο βρίσκονται –την παλιά πόλη– κρίνεται σκόπιμη, για τις ανάγκες της ανάλυσης, μια περιγραφή της ιδιαίτερης αυτής περιοχής.

Λευκωσία: Η παλιά πόλη και τα όριά της

Η παλιά Λευκωσία, διαχωρισμένη από την πράσινη γραμμή και οριοθετημένη από τα ενετικά τείχη που τη χωρίζουν από την υπόλοιπη πόλη, εκατέρωθεν της γραμμής είναι μια αστική περιοχή που παρουσιάζει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα λόγω των ιστορικών, αρχιτεκτονικών και κοινωνικοπολιτικών της χαρακτηριστικών. Είναι ο χώρος στον οποίο συναντάμε τα αποτελέσματα της πρακτικής του graffiti με τα οποία θα ασχοληθούμε, αλλά και μια αστική περιοχή στην οποία εκφράζονται χωρικά κυρίαρχες και υπάλληλες εκδηλώσεις της κοινωνικής μνήμης. Για την καλύτερη όμως κατανόηση του χώρου αυτού και της σημασίας της σχέσης της πράσινης γραμμής με την πρακτική του graffiti, θα πρέπει να αναφερθούμε αρχικά στους ιστορικούς παράγοντες διαμόρφωσής του.

Η ιστορία της εντός των τειχών Λευκωσίας ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τη νεότερη ιστορία της Κύπρου. Δηλαδή, την πορεία των γεγονότων που οδήγησαν στο διαχωρισμό του νησιού το 1974 και έχουν αφήσει έντονα τα σημάδια τους στην πόλη. Η παλιά πόλη⁴ ήταν ο πρώτος αστικός χώρος που αντιμετώπισε τα αποτελέσματα των βίαιων διαμαχών μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων οι οποίες οδήγησαν στην «εγκαθίδρυση» της πράσινης γραμμής. Η γραμμή πρωτοχαράχθηκε στον χώρο με πράσινο μολύβι από κάποιον Άγγλο αξιωματικό το 1958, για να αντιμετωπιστούν οι πρώτες ταραχές στην περιοχή, παίρνοντας έτσι άτυπα το όνομα «πράσινη γραμμή». Οι διαμάχες όμως συνεχίστηκαν την περίοδο 1963-1967 που χαρακτηρίζεται ως το πρώτο μεγάλο ξέσπασμα διακοινοτικής-εθνοτικής βίας μετά την απελευθέρωση του νησιού (1960) και κλιμακώθηκαν στο σύνολο της κυπριακής επικράτειας. Την περίοδο αυτή, σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης της επιθετικότητας των Ελληνοκυπρίων, οι Τουρκοκύπριοι περιορίζονται σε αυτοπροστατευόμενους θύλακες που δημιουργούνται σε όλη την Κύπρο, όπως και στην παλιά πόλη, όπου ο τουρκοκυπριακός τομέας μετατρέπεται σε ένα είδος γκέτο. Τότε η γραμμή παίρνει για πρώτη φορά μια πιο επίσημη, αλλά ακόμα πρόσκαιρη, μορφή με την εγκατάσταση της ειρηνευτικής δύναμης των Ηνωμένων Εθνών και μετατρέπεται σε νεκρή ζώνη μεταξύ των δύο πλευρών της πόλης. Στη συνέχεια «οριστικοποιείται» ως ένα αδιαπέραστο σύνορο μεταξύ των δύο πολιτικών, εθνικών και θρησκευτικών οντοτήτων διά της ένοπλης βίας με τη στρατιωτική επέμβαση της Τουρκίας το 1974. Τέλος, το 2003 με την άρση της απαγόρευσης διέλευσης από την τουρκοκυπριακή διοίκηση που ίσχυε από το 1974, γίνεται πάλι ένα διαπερατό σύνορο με το άνοιγμα διαφόρων σημείων ελεγχόμενης διέλευσης. Το πιο πρόσφατο από αυτά είναι το άνοιγμα του οδοφράγματος της οδού Λήδρας-Lokmaci το 2008 που βρίσκεται στην καρδιά της εντός των τειχών πόλης και έτσι έχει συμβάλει ιδιαίτερα στην επικοινωνία των δύο πλευρών της παλιάς Λευκωσίας.

2. Αποψη της Λευκωσίας, εντός των τειχών, από το παρατηρητήριο του πύργου Σιακόλα στη νότια πόλη. Ανάμεσα στο καμπαναριό και τους δύο μιναρέδες μεσολαβεί η πράσινη γραμμή.

Οι διακοινοτικές διαμάχες της περιόδου 1963-1967, όπως και τα οδοφράγματα και τα στρατιωτικά φυλάκια που στήθηκαν κατά μήκος της πράσινης γραμμής και στις δύο πλευρές της παλιάς πόλης μετά το 1974, οδήγησαν στη σταδιακή αλλαγή τόσο του πληθυσμού που κατοικεί την περιοχή όσο και των χρήσεων της γης. Με αυτόν τον τρόπο άλλαξε ο αισθητικός αλλά και ο πληθυσμιακός χαρακτήρας της περιοχής, η οποία πέρασε μια περίοδο παραμέλησης και εγκατάλειψης που επέφερε μια αίσθηση «υπανάπτυξης». Νέες χρήσεις του χώρου, π.χ. από τη βιοτεχνία, αλλά και νέες παράνομες δραστηριότητες, όπως η πορνεία, άρχισαν να χαρακτηρίζουν την περιοχή από την οποία έφευγαν οι παλαιότεροι κάτοικοι και έρχονταν νέοι χαμηλότερων εισοδημάτων. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια έντονη αλλαγή στην παλιά Λευκωσία. Αναπλάσεις, πεζοδρομήσεις, νέοι κάτοικοι και νέες εμπορικές χρήσεις προωθούν έναν διαφορετικό χαρακτήρα για την περιοχή, η οποία περνάει μια περίοδο «ανάπλασης» και «εξευγενισμού» (gentrification)⁵. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως προηγούμενες χρήσεις ή και χαρακτηριστικά προηγούμενων περιόδων έχουν εξαφανιστεί. Στη σημερινή παλιά Λευκωσία οι περιοχές μεταναστών, τα εγκαταλελειμμένα κτήρια, τα ξυλουργεία και σιδηρουργεία, και τα στρατιωτικά φυλάκια διαδέχονται τους σύγχρονους εμπορικούς πεζοδρόμους, τα «μοδάτα» μπαρ και καφέ, τα αναπαλαιωμένα και ακριβά χαμάμ και τις σύγχρονες κατοικίες.

Ο πολύπλευρος και αντιθετικός αυτός χαρακτήρας της περιοχής, που βρίσκεται ανάμεσα στην υπανάπτυξη και την ανάπτυξη, στο φως των εμπορικών πεζοδρόμων και το σκοτάδι των στενών κοντά στην πράσινη γραμμή, την κάνει μέρος κατάλληλο για τους δημιουργούς των graffiti: μια περιοχή η οποία προσφέρεται ως χώρος έκφρασης των κοινωνικών και πολιτικών τους ταυτοτήτων αλλά και των δικών τους νοηματοδοτήσεων του ορίου. Αυτό, γιατί αφενός η υψηλή επισκεψιμότητα των «εξευγενισμένων» περιοχών της παλιάς πόλης προσφέρει τους απαραίτητους θεατές των

3. Οδόφραγμα. Λευκωσία, νότια πόλη, 2005.

4. Σύνθημα. Λευκωσία, νότια πόλη, 2005.

μηνυμάτων που οι δημιουργοί θέλουν να προωθήσουν μέσω της παρέμβασης στον δημόσιο χώρο και αφετέρου γιατί το graffiti είναι μια πρακτική που ελκύεται από αστικές περιοχές οι οποίες χαρακτηρίζονται από παραμέληση και «οριακότητα».

Ωστόσο, το graffiti –όπως και κάποιες άλλες πρακτικές– θεωρούνται μη αρμόζουσες για τον νέο «εξευγενισμένο» χαρακτήρα που προωθείται για την παλιά πόλη. Παρ' όλ' αυτά, και σύμφωνα με τους David και Wilson, τα έργα graffiti ως εγγραφές στο τοπίο δεν είναι «απλώς γράψιμο (ή ζωγράφισμα)-στο-χώρο αλλά οι πράξεις ανθρώπων που εγγράφουν τους εαυτούς τους στο τοπίο (...) είναι μια δήλωση του δικαιώματός τους να υπάρχουν-στο-χώρο»⁶. Ένα δικαίωμα που οι δημιουργοί των graffiti της παλιάς Λευκωσίας ίσως νιώθουν να χάνουν σε μια παλιά πόλη που αλλάζει.

Παρά την αλλαγή που προωθείται στην παλιά Λευκωσία, η πράσινη γραμμή παραμένει κυρίαρχο χαρακτηριστικό του τοπίου. Η ανάλυση των νοημάτων που, ανάλογα με πολιτισμικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και ιστορικούς παράγοντες, παίρνει το όριο αυτό, αλλά και των τρόπων που τα κυρίαρχα νοήματα τα οποία του αποδίδονται διαπραγματεύονται από υπάλληλες ομάδες, παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον, γιατί είναι μια προσπάθεια κατανόησης του ορίου ως αμφισβητούμενου πεδίου έκφρασης και επιτέλεσης των ταυτοτήτων και της κοινωνικής μνήμης. Τα διαφορετικά νοήματα που αποδίδονται στο όριο από τις κυρίαρχες ομάδες στην κάθε πλευρά μπορούν να θεωρηθούν ως εκφράσεις των τρόπων με τους οποίους οι Κύπριοι ενθαρρύνονται να θυμούνται τα γεγονότα του '74 και παράλληλα να κατανοούν την παλιά πόλη και τον διαχωρισμό. Εκφράσεις δηλαδή και επιτελέσεις της επίσημης κοινωνικής μνήμης. Γιατί η κοινωνική μνήμη είναι «σε τελευταία ανάλυση τόπος παραγωγής κοινά αναγνωρίσιμων νοημάτων»⁷. Τέτοια νοήματα όμως δεν παράγονται μόνο από τις κυρίαρχες ομάδες. Κοινά αναγνωρίσιμα νοήματα που συμ-

5. Σύνθημα. Λευκωσία, νότια πόλη, 2006.

βάλλουν στην κατασκευή κοινωνικής μνήμης εμφανίζονται και ως προϊόντα πρακτικών που χαρακτηρίζονται ακόμα και αντιδραστικές.

Graffiti & stencil graffiti

Το graffiti έχει χαρακτηριστεί από πολλούς ως μια κατεξοχήν αντιδραστική χωρική πρακτική της σύγχρονης μεγαλούπολης. Μια πρακτική που εδώ και χρόνια ακροβατεί μεταξύ των εννοιών της τέχνης, της τεχνικής, του βανδαλισμού και του ακτιβισμού. Ο αγγλικός όρος *graffiti* συναντάται πια σε πολλές γλώσσες και πολλές φορές εκφράζει το σύνολο της πρακτικής της αισθητικής και κοινωνικής παρέμβασης στον δημόσιο χώρο. Βέβαια, ο ίδιος όρος μπορεί σε κάθε διαφορετικό πλαίσιο να αποκτά διαφορετικά νοήματα, τα οποία είναι πολιτισμικά και κοινωνικά καθορισμένα. Στο ελληνικό πλαίσιο, ο όρος «γκράφιτι» δεν αναφέρεται στο σύνολο της πρακτικής της παρέμβασης στον δημόσιο χώρο, αλλά έχει επικρατήσει να αποκαλούνται graffiti μόνο τα προϊόντα μιας συγκεκριμένης τεχνοτροπίας που στην graffiti ορολογία αναφέρεται ως *New York style*⁸.

Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκαν νέα είδη και τεχνικές παρέμβασης στον δημόσιο χώρο, όπως είναι η τεχνική stencil, τα αυτοκόλλητα, οι αφίσες και οι ζωγραφιές με πινέλο. Αυτά τα διαφορετικά μεταξύ τους είδη και τεχνικές θεωρείται πως σχηματίζουν τη νέα τάση που έχει επικρατήσει να αποκαλείται «μετα-graffiti» (post-graffiti) ή «τέχνη του δρόμου» (street art). Οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν τη μετακίνηση που έχει παρατηρηθεί τα τελευταία χρόνια από το «κλασικό» *New York style graffiti*, που χαρακτηρίζεται από τα «αυστηρά» μορφολογικά

και στιλιστικά χαρακτηριστικά, προς πιο ελεύθερα μοτίβα τόσο ως προς τη μορφή και το στιλ όσο και ως προς τα υλικά και μέσα που χρησιμοποιούνται (η πρωτοκαθεδρία της μπογιάς σπρέι διατηρείται, αλλά χρησιμοποιούνται παράλληλα και πινέλα, χαρτί, πλαστικό, ύφασμα κ.ά.).

Οι διαφορές αυτές δεν είναι απλώς μορφολογικές και στιλιστικές αλλά εκφράζουν παράλληλα μια μετακίνηση σε σχέση με τις προθέσεις των δημιουργών και την επικοινωνία με τους θεατές των έργων. Τα προϊόντα της τέχνης του δρόμου μετατοπίζονται από μια «εσωτερικής κατανάλωσης» επικοινωνία που παρουσιάζει το New York style –με νοήματα δυσνόητα για όσους δεν μετέχουν του graffiti πολιτισμού και πολυσήμαντες συνδηλώσεις για τους «μυημένους»– σε ένα «άνοιγμα» προς το ευρύ κοινό, χρησιμοποιώντας καθαρά εικονικά μηνύματα και μοτίβα που πλησιάζουν σε αυτό που ευρέως θεωρείται τέχνη.

Η παρούσα ανάλυση εστιάζει στην τεχνική stencil⁹, χαρακτηριστική της μετα-graffiti τάσης, η οποία λόγω των χαρακτηριστικών της έχει καταφέρει να εξαπλωθεί γρήγορα σε πολλές πόλεις ανά τον κόσμο και να χρησιμοποιείται από διαφορετικές ομάδες και με διαφορετικούς στόχους. Τα προϊόντα της τεχνικής stencil διατηρούν κάποια από τα χαρακτηριστικά της γενικότερης πρακτικής του graffiti (π.χ. παρανομία, δημόσιος χώρος) αλλά παράλληλα αναπτύσσουν διαφορές με τα άλλα είδη –κυρίως στην προώθηση συγκεκριμένων ιδεών και μηνυμάτων– και αποκτούν έτσι τις δικές τους πολιτισμικές συνδηλώσεις.

Η τεχνική stencil είναι η δημιουργία ενός μοτίβου ή ενός σχεδίου σε μια επιφάνεια (π.χ. τοίχο) που γεμίζει με χρώμα τα κενά μιας έτοιμης μήτρας. Με τον τρόπο αυτό, το τελικό προϊόν του stencil graffiti στους τοίχους της πόλης δεν είναι αποτέλεσμα «ελεύθερης γραφής», όπως θα μπορούσαμε να πούμε πως ισχύει στο New York style, αλλά αυστηρά προσδιορισμένο από τους περιορισμούς που θέτει η μήτρα. Έτσι, καθώς η μήτρα μπορεί να χρησιμοποιηθεί περισσότερες από μία φορές, έχουμε ένα πιο αυτοματοποιημένο αποτέλεσμα που παρουσιάζει έντονα εικονικά χαρακτηρι-

6. Graffiti (throw up). Αθήνα, Γκάζι, 2008.

7. Tags και stencils. Αθήνα, Ψυρρή, 2007.

στικά. Τα εικονικά χαρακτηριστικά οφείλονται τόσο στην ίδια την τεχνική όσο και στο γεγονός ότι συχνά, για τη δημιουργία ενός stencil, χρησιμοποιούνται έτοιμες εικόνες από την εκάστοτε τοπική ή την παγκόσμια δημοφιλή εικονογραφία (popular imagery) που –παραποιημένες ή όχι– αντιγράφονται στη μήτρα και μετά αναπαράγονται στους τοίχους. Αυτή η δυνατότητα επιτρέπει τη χρήση της τεχνικής και τη συμμετοχή στο είδος του stencil, ακόμα και σε άτομα που δεν έχουν σχεδιαστικές ικανότητες, προσδίδοντας έτσι στην πρακτική μια πιο δημοφιλή, σχεδόν «λαϊκή» χροιά, η οποία διατηρεί ταυτόχρονα έναν συγκεκριμένο αισθητικό χαρακτήρα.

Τα εικονικά χαρακτηριστικά των stencil προσφέρουν στον θεατή μεγαλύτερου βαθμού κατανόηση του θέματος που αναπαρίσταται και, σε συνδυασμό με τη δυνατότητα αναπαραγωγής του σχεδίου πολλές φορές σε μια αστική περιοχή, η τεχνική προσφέρεται για την προώθηση μηνυμάτων. Τα εικονικά και έτσι πιο κατανοητά μηνύματα, η αναπαραγωγικότητα του σχεδίου, η ευκολία στη χρήση και το σύντομο χρονικό διάστημα που απαιτείται για να γίνει μια παρέμβαση στον τοίχο έχουν καταστήσει τα τελευταία χρόνια το stencil graffiti δημοφιλή πρακτική στην πολιτική και κοινωνική διεκδίκηση στους αστικούς χώρους.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε επιπλέον πως τα stencil ασκούν συγκεκριμένη κοινωνική δράση προς τους θεατές τους, αποτέλεσμα των χαρακτηριστικών που περιγράψαμε παραπάνω. Η (κοινωνική) δράση (agency), την οποία η Laura Ahern ορίζει ως την «κοινωνικο-πολιτισμικά διαμεσολαβημένη δυνατότητα για ενέργεια»¹⁰, σύμφωνα με θεωρητικούς όπως ο A. Gell¹¹, δεν είναι περιορισμένη στα υποκείμενα αλλά μπορεί να ασκηθεί και από αντικείμενα, έργα τέχνης, κτήρια, τοπία, τόπους ή και πόλεις ολόκληρες. Τα stencil δηλαδή ασκούν κάποιου είδους κοινωνική δράση

8. Ζωγραφική με πινέλο (από τον fotizontas).
Αθήνα, κέντρο, 2007.

9. Stencil. Αθήνα, κέντρο, 2004.

10. Stencil. Λευκωσία,
νότια πόλη, 2006.

11. Χάρτινος δημιουργός (αντοκόλλητο) «βάφει» ένα «throw up».
Λευκωσία, νότια πόλη, 2006.

στους θεατές τους και αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη συγκεκριμένη αισθητική τους. Χαρακτηριστική της δράσης τους αυτής είναι η ομοιότητα που παρουσιάζουν με προϊόντα της γραφιστικής (graphic design) και συγκεκριμένα με τα λογότυπα εταιρειών¹². Τέτοια προϊόντα έχουν σαφείς στόχους, που θα μπορούσαμε να τους συνοψίσουμε στα εξής τρία στοιχεία: άμεση αναγνώριση αυτού που αναπαρίσταται, έντονη κυκλοφορία και συγκεκριμένο νόημα.

Τα stencil λοιπόν φαίνεται να λειτουργούν κατά παρόμοιο τρόπο με τα λογότυπα: ενδεικτική είναι πολλές φορές η παραφθορά και η παραποίηση αναγνωρίσιμων κυρίαρχων λογότυπων-συμβόλων (εικ. 12). Έτσι, δρουν κοινωνικά στους θεατές τους μέσω του συνδυασμού της εικονικής αισθητικής τους αλλά και του ανατρεπτικού χαρακτήρα της παρέμβασης στον δημόσιο χώρο, χαρακτηριστικό

12. Stencils που παραποιούν
κυρίαρχα καταναλωτικά σύμβολα.
Λευκωσία, νότια πόλη, 2006.

13. Stencil, Λευκωσία, νότια πόλη, 2006.

14. Νόμιμο graffiti, στο πλαίσιο «εξωραϊσμού» της περιοχής. Lefkoşa, βόρεια πόλη, 2006.

της γενικότερης πρακτικής του graffiti. Τα stencil καταφέρνουν με αυτόν τον τρόπο να επικοινωνήσουν στους θεατές τους τα νοήματα που εμπεριέχουν με έναν άμεσο –σχεδόν επιθετικό– τρόπο, αλλά ταυτόχρονα οικείο και κατανοητό, και επομένως να πετύχουν την προώθηση νέων νοημάτων για τον χώρο, όπως και για τα θέματα που προσεγγίζουν άμεσα ή έμμεσα στην περίπτωσή μας, το όριο της Λευκωσίας, τη διαχωριστική πράσινη γραμμή. Μέσα από την ανάλυση συγκεκριμένων παραδειγμάτων από την παλιά Λευκωσία θα επιχειρήσουμε μια προσέγγιση των τρόπων με τους οποίους αυτά τα σχέδια-εικόνες αποσταθεροποιούν τα κυρίαρχα νοήματα του διαχωριστικού ορίου και προβάλλουν έτσι αντιστάσεις στους τρόπους κανονικοποίησης της συλλογικής μνήμης στην Κύπρο. Πρώτα όμως θα αναφερθούμε στην επίσημη μνήμη και στις διαδικασίες σχηματισμού της στις δυο πλευρές της γραμμής.

Η Κύπρος και η επίσημη κοινωνική¹³ μνήμη

Το πώς τα άτομα θυμούνται έχει απασχολήσει έντονα τη φιλοσοφική και κοινωνική σκέψη τόσο πρόσφατα όσο και στην αρχαιότητα. Το πώς όμως «οι κοινωνίες θυμούνται»¹⁴ συνδέεται άμεσα με την έννοια της συλλογικής μνήμης η οποία στις κοινωνικές επιστήμες, επηρεασμένη από το έργο του Maurice Halbwachs¹⁵, αναφέρεται στον τρόπο που τα άτομα θυμούνται, όχι όμως ως μεμονωμένα άτομα αλλά ως μέ-

λη μιας κοινωνικής ομάδας. Τα κοινωνικά πλαίσια στα οποία υπάρχουν τα άτομα κατά τη διάρκεια της ζωής τους, όπως η οικογένεια ή η εθνική, πολιτική και θρησκευτική ομάδα, επηρεάζουν άμεσα τη μνήμη. Όπως έχει δείξει ο συγγραφέας, η συλλογική μνήμη δεν είναι δεδομένη, δεν είναι μια ανάμνηση, μια ανάκληση του παρελθόντος· η κοινωνική μνήμη είναι αντιθέτως κοινωνικά κατασκευασμένη. Γιατί κάθε μνήμη του παρελθόντος είναι μια ανακατασκευή του σε σχέση με το παρόν και την κοινωνία· «μια ανακατασκευή του παρελθόντος υπό το φως του παρόντος»¹⁶. Η κοινωνική μνήμη είναι έτσι μια «ενεργητική διαδικασία ανακατασκευής με βάση τα ίχνη ή τα σύμβολα του παρελθόντος»¹⁷, μια διαδικασία στην οποία εμπλέκεται ενεργητικά το άτομο αλλά και περιλαμβάνει ένα πλέγμα εξωτερικών προς το άτομο σχέσεων, μορφών και αντικειμένων που στηρίζουν, εξαντικειμενοποιούν και ενσαρκώνουν το παρελθόν¹⁸. Μια τέτοια θεώρηση της κοινωνικής μνήμης τη συνδέει άμεσα με την εξουσία ή την «κοινωνική αυθεντία», και αυτό γιατί οι αντιλήψεις του παρόντος που φιλτράρουν τον τρόπο που βλέπουμε το παρελθόν είναι εμποτισμένες από συμφέροντα, πεποιθήσεις, ιδεολογίες, πολιτικές και ιστορικές συγκυρίες αλλά και από προσδοκίες του παρόντος¹⁹. Έτσι, η εξουσία ή οι κυρίαρχες ομάδες, εκμεταλλευόμενες τη διαδικασία αυτή σχηματισμού της κοινωνικής μνήμης, προωθούν συγκεκριμένους τρόπους κατανόησης του παρελθόντος με σαφείς προεκτάσεις σχετικά με τον έλεγχο των αντιλήψεων του παρόντος.

Στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ, η Κύπρο –και συγκεκριμένα η παλιά Λευκωσία– παρουσιάζεται ως προνομιακό πεδίο παρατήρησης της διαλεκτικής σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ του σχηματισμού της κοινωνικής μνήμης –του τρόπου δηλαδή που τα άτομα θυμούνται ως μέλη μιας ομάδας– και των αντιλήψεων για το παρελθόν που προωθούνται από τις κυρίαρχες ομάδες. Αυτό γιατί η πορεία σχηματισμού εθνικών ταυτοτήτων τα τελευταία τριάντα χρόνια στην Κύπρο περνάει απαραίτητα από τις διαδρομές της μνήμης, σε μια προσπάθεια των κυρίαρχων ομάδων να ελέγχουν τις αντιλήψεις του παρόντος και να προωθήσουν σχέδια για το μέλλον.

Η διαλεκτική αυτή σχέση μεταξύ κοινωνικής μνήμης και κυρίαρχων αντιλήψεων για το παρελθόν εκδηλώνεται και εμπεδώνεται μέσω διαφόρων τρόπων, όπως η κατασκευή της επίσημης ιστορίας, η περιοδική τέλεση εθνικών εορταστικών-μνημονικών τελετών, η ανέγερση μνημείων στον δημόσιο χώρο και η νοσηματοδότηση υλικοποιήσεων της κοινωνικής μνήμης, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση η πρῶσινη γραμμή. Στην κατασκευή των εθνικών ιστοριών που προσφέρουν την απαραίτητη συνέχεια για τον σχηματισμό του εθνικού υποκειμένου, τέτοιες πρακτικές διαπλέκονται μεταξύ τους και τελικά επηρεάζουν την κοινωνική αλλά και την προσωπική ζωή των ατόμων, συγκροτώντας την κοινωνική μνήμη ως μια ανακατασκευή του παρελθόντος υπό το φως του παρόντος.

Οι εθνικές ιστορίες που δημιουργήθηκαν στην Κύπρο κατά τη διάρκεια του σχηματισμού των δύο πολιτικών οντοτήτων που ακολούθησε το 1974 προκύπτουν από

τα διαφορετικά πολιτικά οράματα που εξέφρασαν οι δύο εθνοτικές ομάδες και είναι βασισμένες σε συγκεκριμένα γεγονότα και πρακτικές οι οποίες ταιριάζουν με τα νοήματα που αποδίδονται σε κρίσιμες κατηγορίες για την κατασκευή του εθνικού λόγου, όπως είναι οι αγνοούμενοι, οι νεκροί, οι πρόσφυγες, τα κατεχόμενα, το όριο²⁰. Οι αρχές της κάθε πλευράς έχουν εκφράσει διαφορετικά νοήματα για τις κατηγορίες αυτές, τα οποία έχουν άμεση σχέση με τον εθνικό λόγο και αντανakλούν τις διαφορετικές πολιτικές που υιοθετούνται στην κάθε περίπτωση. Τα κυρίαρχα νοήματα της πράσινης γραμμής που προωθούνται στην κάθε πλευρά εκφράζουν την κατασκευή των εθνικών ιστοριών και τελικά ωθούν το όριο στο να λειτουργεί ως μια αντικειμενοποίηση της κοινωνικής μνήμης. Με αυτόν τον τρόπο τα άτομα ωθούνται στο να βιώνουν το όριο με συγκεκριμένους τρόπους και, μαζί με αυτό, όλα όσα αυτό περικλείει και αποκλείει. «Γιατί εκεί όπου υπάρχουν δύο πλευρές (ο τρόπος με τον οποίο βιώνεται το όριο) εξαρτάται από το πώς η καθεμιά ερμηνεύει το διαχωρισμό»²¹.

Νότια Κύπρος (περιοχές ελεγχόμενες από την Κυπριακή Δημοκρατία)

Η επίσημη πολιτική θέση της Κυπριακής Δημοκρατίας μετά την τουρκική εισβολή, γεγονός που πολλές φορές παρουσιαζόταν στο παρελθόν ως η αρχή του προβλήματος, όπως και το αίτημα που προβάλλεται προς τη διεθνή κοινότητα, είναι αυτή του κοινού κράτους με τη μορφή μιας διζωνικής δικοινοτικής ομοσπονδίας. Η θέση αυτή προκύπτει από την επιθυμία των Ελληνοκυπρίων για επανένωση και συνδέεται με το αίτημα για την επιστροφή των προσφύγων στα σπίτια τους στη βόρεια κατεχόμενη πλευρά. Έτσι, στην επίσημη ιστορική αφήγηση τονίζονται «γεγονότα του παρελθόντος που παραπέμπουν σε παραδείγματα συνεργασίας, δημιουργώντας μια ιστορική εκδοχή όπου οι δύο κοινότητες φαίνεται να έχουν “συνυπάρξει ειρηνικά” (...) και νομιμοποιείται η επανένωση με το επιχείρημα ότι “το παρελθόν αποδεικνύει ότι οι δύο κοινότητες μπορούν να ζήσουν μαζί”»²².

Τα παραπάνω εκφράζονται με τη διάσημη φράση «δεν ξεχνώ»· μια φράση-σύνθημα που χρησιμοποιήθηκε πολύ από τις ελληνοκυπριακές αρχές τα χρόνια που ακολούθησαν τα γεγονότα του 1974. Το σύνθημα αυτό παραπέμπει καθαρά στην τουρκική εισβολή, τη σκληρότητα του τουρκικού στρατού και τον εκτοπισμό χιλιάδων Ελληνοκυπρίων. Η πολιτική θέση της ελληνοκυπριακής πλευράς έχει αποτέλεσμα την προώθηση της ιδέας ότι η πράσινη γραμμή –το όριο– θεωρείται περιοριστική γραμμή· ένα εμπόδιο που εγκαθίδρυσε ο τουρκικός στρατός το οποίο δεν επιτρέπει στους Ελληνοκύπριους να επιστρέψουν στα νόμιμα σπίτια και χωριά τους. Αποδίδεται δηλαδή στο όριο ένα επίσημο νόημα περιορισμού και εμποδίου. Ένα εμπόδιο προς την ελπίδα για ειρήνη και την επανένωση στο μέλλον.

Βόρεια Κύπρος (περιοχές ελεγχόμενες από την αυτοανακηρυχθείσα Τ.Δ.Β.Κ.)

Στη βόρεια και κατεχόμενη από τον τουρκικό στρατό τουρκοκυπριακή πλευρά, η ίδια γραμμή παίρνει διαφορετικό νόημα. Οι τουρκοκυπριακές αρχές κατασκεύασαν μια εθνική ιστορία στην οποία κεντρικό στοιχείο είναι οι ακρότητες και η βία των Ελληνοκυπρίων εθνικιστών-παραστρατιωτικών κατά την περίοδο 1963-1967, η οποία οδήγησε μεγάλο μέρος των Τουρκοκυπρίων να εγκαταλείψουν πρόσφυγες τα σπίτια και τα χωριά τους και να περιοριστούν σε ένοπλα αυτοπροστατευόμενους θύλακες. Τα γεγονότα αυτά τελικά οδήγησαν στη στρατιωτική εισβολή της Τουρκίας που ακολούθησε μετά το πραξικόπημα των Ελληνοκυπρίων εθνικιστών της Ε.Ο.Κ.Α. Β' κατά της νόμιμης κυβέρνησης της Κύπρου, οι οποίοι ζητούσαν ένωση με την Ελλάδα. Η τουρκοκυπριακή επίσημη εκδοχή του παρελθόντος, επειδή στόχευε στον διαχωρισμό, «τονίζει κυρίως τα στοιχεία διαχωρισμού [...] (και) με αυτόν τον τρόπο, ο μελλοντικός διαχωρισμός νομιμοποιείται μέσα από το επιχείρημα ότι "το παρελθόν αποδεικνύει ότι οι δύο λαοί δεν μπορούν να ζήσουν μαζί"»²³.

Έτσι, ενώ στη νότια πλευρά της διαχωριστικής γραμμής η τουρκική στρατιωτική επίθεση του 1974 θεωρήθηκε από την επίσημη μνήμη μια βίαιη στρατιωτική εισβολή, στην άλλη πλευρά ονομάστηκε ως η «Ευτυχισμένη ειρηνική επιχείρηση του 1974»²⁴. Ακολουθώντας αυτήν την οπτική, τα χρόνια μετά το 1974 οι τουρκοκυπριακές αρχές προώθησαν την ιδέα ότι οι Τουρκοκύπριοι εκτοπισμένοι της περιόδου των θυλάκων δεν είναι πρόσφυγες, ακόμα και αν δεν επέστρεψαν ποτέ στα σπίτια τους. Αντιθέτως, οι πολιτικές που ακολούθησαν οι αρχές υποστήριζαν την ιδέα ότι μόνο τώρα οι εκτοπισμένοι βρίσκονται πραγματικά «σπίτι τους», στην ασφαλή νέα «Τουρκική Δημοκρατία της Βορείου Κύπρου» (Τ.Δ.Β.Κ.) που τους προσέφερε η «επιχείρηση» του '74 μια κρατική οντότητα που δημιουργήθηκε το 1983 και είναι διεθνώς αναγνωρισμένη μόνο από την Τουρκία. Καθώς λοιπόν οι τουρκοκυπριακές αρχές υποστήριζαν την αναγνώριση της ΤΔΒΚ και την επίσημη και μόνιμη διχοτόμηση του νησιού, το νόημα που αποδόθηκε στο όριο ήταν αυτό της γραμμής που κρατάει μακριά τον εχθρό από την περιοχή. Ένα νόημα απελευθέρωσης από τις βιαιότητες των Ελληνοκυπρίων.

Τα νοήματα που οι αρχές της κάθε πλευράς αποδίδουν στη διαχωριστική γραμμή της Κύπρου αντανακλούν κατά μεγάλο μέρος τους τρόπους κανονικοποίησης της κοινωνικής μνήμης και εκφράζουν τις κυρίαρχες αντιλήψεις για το παρελθόν²⁵. Στον αντίποδα αυτών των κυρίαρχων αντιλήψεων τοποθετούνται λόγοι και πρακτικές υπάλληλων ομάδων που αντιστέκονται αποδίδοντας διαφορετικά νοήματα στην περιφνημη αυτή γραμμή, εκφράζοντας έτσι τις δικές τους αντιλήψεις για το παρόν που προϋποθέτουν όμως εναλλακτικά νοήματα για το παρελθόν.

**«Εναλλακτικές» νοηματοδοτήσεις του ορίου:
νότια και βόρεια Λευκωσία / Lefkoşa²⁶**

Στόχος αυτού του μέρους είναι, βάσει των χαρακτηριστικών του stencil graffiti που αναφέρθηκαν παραπάνω, να παρακολουθήσουμε τους τρόπους που τα stencil στα παραδείγματα που θα συζητηθούν προωθούν μια απονοηματοδότηση της κυρίαρχης ανάγνωσης του ορίου και κατ' επέκταση του τρόπου με τον οποίο οι Κύπριοι ενθαρρύνονται από τις κυρίαρχες ομάδες να θυμούνται. Τα stencil στα παραδείγματα αυτά δεν αναφέρονται όλα άμεσα στην πράσινη γραμμή. Ωστόσο, αποσταθεροποιώντας τα κυρίαρχα νοήματά της γραμμής σχολιάζουν και αντιστέκονται στις επίσημες αντιλήψεις για αυτή με τρόπους που εμπλέκουν τα νοήματα που επεξεργάζονται, τις εικόνες που χρησιμοποιούν και τον χώρο στον οποίο τα συναντάμε σε μια διαφορετική σχέση, ενδεικτική των αντιλήψεων των δημιουργών τους αλλά και των διαφορετικών αναγνώσεων του ορίου που προτείνουν.

Στο πρώτο stencil (εικ. 15), από τη νότια Λευκωσία, απεικονίζεται η φιγούρα ενός στρατιώτη, αναγνωρίσιμη από το κράνος του, ο οποίος καπνίζει ένα τσιγάρο. Από το σχήμα και το μέγεθός της μορφής του αναγνωρίζουμε ένα τσιγαριλίκι· δηλαδή ένα τσιγάρο που περιέχει χασίς. Την εικόνα του στρατιώτη συνοδεύει η φράση «δεν ξεχνώ». Ο συνδυασμός των τριών αυτών εικονικών στοιχείων (στρατιώτης, τσιγαριλίκι, «δεν ξεχνώ») σε σχέση με το χωρικό πλαίσιο στο οποίο βρίσκεται το stencil (παλιά πόλη, εγγύτητα με την πράσινη γραμμή), προωθεί πολλαπλά νοήματα για το όριο που έρχονται σε αντίθεση με τα κυρίαρχα.

Ξεκινώντας από τη φράση «δεν ξεχνώ», το πρώτο που έρχεται στο μυαλό ενός Ελληνοκυπρίου θεατή του εθνικού αυτού συνθήματος –που θα μπορούσε να παρομοιαστεί και με ένα κρατικό-εθνικό λογότυπο (εικ. 16, 17) το οποίο συμπυκνώνει τα κυρίαρχα νοήματα για το 1974– και ιδιαίτερα στο πλαίσιο της παλιάς Λευκωσίας

15. «Δεν ξεχνώ». Stencil.
Λευκωσία, νότια πόλη, 2006.

είναι η πράσινη γραμμή, το όριο και τα στρατιωτικά φυλάκια. Οι στρατιώτες που βρίσκονται σε αυτές τις θέσεις, στην πρώτη γραμμή αμύνης, υποτίθεται ότι είναι πάντα σε εγρήγορση και ετοιμότητα να αντιμετωπίσουν τον εχθρό· είναι οι φύλακες της εθνικής και εδαφικής ακεραιότητας.

Ωστόσο, η εικόνα του στρατιώτη που «καπνίζει» παρουσιάζει αντίθετες σημειολογικές συνδηλώσεις· δεν είναι σε εγρήγορση, αλλά ήρεμος, όχι έτοιμος να αντιμετωπίσει τον εχθρό αλλά βαριεστημένος από τη στρατιωτική του θητεία, μια θητεία που αναγκάζεται να εκτίσει για είκοσι έξι μήνες, αμέσως μετά το λύκειο, σε μια ηλικία που κάθε παιδί σήμερα έχει άλλα πράγματα στο μυαλό του. Ακόμα, τοποθετώντας δίπλα στην εικόνα ενός τέτοιου στρατιώτη-συνοριοφύλακα το διάσημο «δεν ξεχνώ», μια αντίφαση παρουσιάζεται. Μια αντίφαση ανάμεσα στον απρόθυμο στρατιώτη και το έθνος-κράτος. Από τη μία πλευρά, το έθνος-κράτος αρθρώνει ένα λόγο βασισμένο στην επιστροφή των προσφύγων στα σπίτια τους που παρουσιάζει το όριο ως σημαντικότερο περιορισμό και, από την άλλη, ο στρατιώτης καπνίζει το τσιγαριλίκι του και, αν δεν έχει ήδη ξεχάσει, προσπαθεί να ξεχάσει· αν όχι τον εχθρό και τη γραμμή, σίγουρα τον «χαμένο χρόνο» που περνάει στον στρατό, φυλώντας μια γραμμή που δεν έχει ποτέ –ή δεν είχε ποτέ μέχρι το 2003– περάσει.

Η φράση «δεν ξεχνώ», όπως χρησιμοποιήθηκε από τις ελληνοκυπριακές αρχές, είναι μια άμεση αναφορά στη μνήμη ως συστατικό της εθνικής ταυτότητας των Ελληνοκυπρίων αλλά και ως σημαντικό στοιχείο της πολιτικής θέσης σε σχέση με τη λύση του προβλήματος. Το να ξεχάσει κανείς σημαίνει να ξεχάσει τα γεγονότα και τους νεκρούς του 1974, να ξεχάσει την ταυτότητά του και να μην ελπίζει στην επανένωση του νησιού. Όπως χρησιμοποιείται όμως στο stencil εμπλέκει τη μνήμη με διαφορετικό τρόπο. Το να ξεχάσει γίνεται κατά κάποιο τρόπο ο σκοπός. Ο στρατιώτης «πίνει» για να ξεχάσει και η φράση «δεν ξεχνώ» φαντάζει ειρωνική.

16. «Δεν ξεχνώ». Αυτοκόλλητο. Λευκωσία, νότια πόλη, 2009.

17. «Δεν ξεχνώ»²⁷.

Η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της Κυπριακής Δημοκρατίας μετά το 1974, η οποία συχνά αναφέρεται και ως το «Κυπριακό Οικονομικό Θαύμα»²⁸, επηρέασε σημαντικά την ελληνοκυπριακή κοινωνία. Με αυτό δεν θέλω απαραίτητα να πω πως το αίτημα για την επιστροφή των προσφύγων έχει ατονήσει, αλλά αντιθέτως να τονίσω το γεγονός ότι πολλοί από τους Ελληνοκύπριους νέους που μεγάλωσαν στην οικονομική άνεση του Νότου δεν συνδέονται πια και με τόση συμπάθεια με τον Βορρά. Δεν φαίνεται δηλαδή να εκφράζουν κάποια έντονη επιθυμία ή ανάγκη να περνάνε συχνά τα σύνορα²⁹. Ενδεικτικό αυτής της παρατήρησης είναι ότι, τον πρώτο καιρό μετά το άνοιγμα των συνόρων (2003), χιλιάδες πέρασαν από τη μία στην άλλη πλευρά³⁰, ύστερα από λίγο όμως ο αριθμός όσων όδευαν προς Βορρά άρχισε να είναι σαφώς μικρότερος σε σχέση με αυτούς που περνούσαν στον Νότο.

Μέσω μιας σημειολογικής ανάλυσης των εικονικών νοημάτων του stencil αναδεικνύεται έτσι μια άλλη ανάγνωση του ορίου. Μια ανάγνωση που εμπεριέχει μια απάθεια από τους νέους και μια περιορισμένη επιθυμία, τόσο για την προστασία του ορίου όσο ίσως και για τη συχνή διέλευσή του. Μέσα από ένα «παιχνίδι» με τα εικονικά εθνικά σύμβολα, προβάλλεται μια ασυνέχεια στο κυρίαρχο πολιτικοϊδεολογικό πλαίσιο που θέλει το όριο ως περιορισμό, αντιπαραβάλλοντας άλλες αναγνώσεις.

Η προηγούμενη παρατήρηση σε σχέση με τον αριθμό αυτών που περνάνε σήμερα την πράσινη γραμμή μας φέρνει στο δεύτερο παράδειγμα από τη βόρεια Λευκωσία-Lefkoşa. Σε αυτό το stencil απεικονίζεται ένα καροτσάκι από σουπερμάρκετ το οποίο περιέχει ένα τρυπάνι. Η εικόνα συνοδεύεται από το γραπτό μήνυμα «τρυπώντας το σύνορο» (drilling the border, εικ. 18). Εδώ παρουσιάζεται πάλι μια αντίφαση μεταξύ του εθνικού λόγου των τουρκοκυπριακών αρχών και του νοήματος που προωθείται από αυτό το stencil, το οποίο βρέθηκε στους τοίχους ενός εμπορικού δρόμου της βόρειας εντός των τειχών Λευκωσίας. Ο επίσημος λόγος αρθρώνει μια ανάγνωση του ορίου ως η γραμμή της ελευθερίας, η γραμμή που κρατά τον εχθρό έξω από την επικράτεια και προσφέρει ασφάλεια σε αυτούς που ζουν προστατευμένοι μέσα σ' αυτή. Το stencil αυτό όμως εκφράζει αντίθετα μια επιθυμία για πέρασμα ή ξεπέρασμα του ορίου, αναγνωρίσιμη στην έντονη οπτικοποιημένη και λεκτική άρθρωση της πράξης του τρυπήματος.

Η έκφραση της επιθυμίας αυτής από την πλευρά των Τουρκοκυπρίων να περάσουν το όριο γίνεται κατανοητή αν σκεφτούμε τη δύσκολη οικονομική κατάσταση που περνάει από το 1974 και μετά η διεθνώς μη αναγνωρισμένη Τουρκική Δημοκρατία της Βορείου Κύπρου. Η απομόνωση των Τουρκοκυπρίων από τη διεθνή κοινότητα έγινε τα τελευταία τριάντα χρόνια ένα σοβαρό πρόβλημα που κρατάει τους πολίτες σε χαμηλή οικονομική ανάπτυξη και επηρεάζει τις ζωές τους. Η απελευθερωτική διαχωριστική γραμμή γίνεται έτσι ένας περιορισμός· μια γραμμή που κρατάει τους πολίτες μακριά από την οικονομική ευμάρεια του Νότου και, πιο πρόσφατα, έξω από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι Τουρκοκύπριοι εκφράζουν σήμερα μια

πιο έντονη επιθυμία από τους Ελληνοκυπρίους να περάσουν το όριο· όχι γιατί θέλουν να γυρίσουν στο παρελθόν, στα παλιά χωριά τους, αλλά γιατί θέλουν ένα «καλύτερο μέλλον».

18. «Drilling the border». Stencil, Lefkoşa, βόρεια πόλη, 2006.

19. Το ίδιο stencil φωτογραφημένο στο ίδιο σημείο στη Lefkoşa, βόρεια πόλη, το 2009.

Η επιθυμία για «ένα καλύτερο μέλλον» ίσως εκφράζεται στο συγκεκριμένο stencil και με το καροτσάκι του σουπερμάρκετ, το οποίο θα μπορούσαμε να δούμε ως ένα σχόλιο για την πρόσβαση στα αγαθά των υπεραγορών· ένα σύμβολο του δυτικού καταναλωτισμού από τον οποίο η βόρεια πλευρά είναι σχετικά αποκλεισμένη. Βέβαια, το γεγονός ότι το καροτσάκι εμφανίζεται να περικλείει το τρυπάνι θα μπορούσε να διαβαστεί ακόμα και ως σχόλιο ως προς τη δύναμη της παγκοσμιοποιημένης κατανάλωσης στο να «τρυπάει τα εθνικά σύνορα». Όπως και να έχει, γεγονός αποτελεί η έκφραση του περάσματος του ορίου. Σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση, προωθείται μια διαφορετική σχέση με το παρελθόν. Βλέποντας το όριο ως εμπόδιο, ως περιορισμό, η ανάγνωση αυτή έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη αντίληψη του ορίου ως απελευθερωτικού.

Το τρίτο και τελευταίο παράδειγμα είναι ένα stencil που αρχικά εμφανίστηκε στους τοίχους της Ιστανμπούλ, στην εκδήλωση που οργανώθηκε σε συμπαράσταση προς την ελληνική εξέγερση μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου στην περιοχή των Εξαρχείων της Αθήνας στις 6 Δεκεμβρίου του 2008. Μέσα σε λίγες μέρες όμως το συγκεκριμένο stencil βρέθηκε επίσης στους τοίχους του κέντρου της Αθήνας και της εντός των τειχών νότιας Λευκωσίας. Το stencil παρουσιάζει τη μορφή του Α. Γρηγορόπουλου, η οποία είναι άμεσα αναγνωρίσιμη διότι έχει παραχθεί με βάση τη φωτογραφία που χρησιμοποιήθηκε περισσότερο τόσο στα παραδοσιακά όσο και στα νέα μέσα. Η μορφή συνοδεύεται από την τούρκικη πρόταση «Kardeşimsin Alexis» («Αλέξη, είσαι αδελφός μου», εικ. 20, 21).

Η μεγάλη διάχυση μέσω του διαδικτύου και σε διάστημα λίγων ημερών της συ-

γκεκριμένης φωτογραφίας, όπως και του σχεδίου που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή του stencil στους τοίχους των παραπάνω πόλεων, οφείλεται ιδιαίτερα στα κοινωνικά δίκτυα (social web) –δηλαδή τα ιστολόγια (weblogs) και τα άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (My Space, Twitter, Facebook)– και είναι χαρακτηριστική της έντονης δράσης των ψηφιακών μέσων που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια των γεγονότων του ταραγμένου ελληνικού Δεκέμβρη³¹.

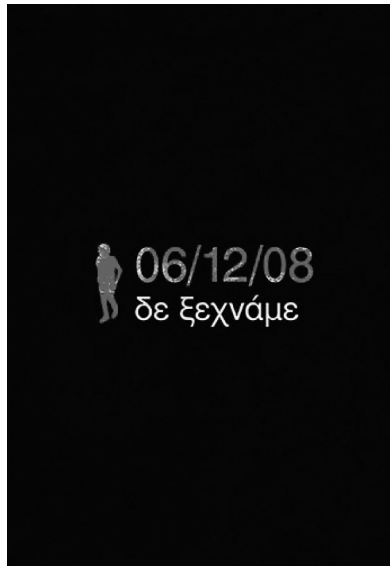

20. «Αλέξη, είσαι αδελφός μας». Stencil. Λευκωσία, οδός Λήδρας, νότια πόλη 2009.

21. Το γραφιστικό σχέδιο που χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή του stencil και κυκλοφόρησε μέσω διαδικτύου (άγνωστον δημιουργού).

Το συγκεκριμένο stencil εκφράζει τη συμπαράσταση των δημιουργών του σε όσα ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας εναντιώθηκε, αντιδρώντας στον άδικο θάνατο του Α. Γρηγορόπουλου, αλλά και με αφορμή αυτόν. Συμπαράσταση προς ένα μέρος της ελληνικής κοινωνίας που εναντιώθηκε στην αυθαιρεσία της αστυνομίας, την κρατική καταστολή, τον σύγχρονο τρόπο ζωής και την οικονομική εκμετάλλευση. Το stencil είναι μέρος της εικονογράφησης της σύγχρονης και πολύπλευρης πολιτικοκοινωνικής κινητοποίησης του Δεκέμβρη που εκφράστηκε στους δρόμους των πόλεων, στις λεωφόρους της ψηφιακής πληροφορίας και στους κατειλημμένους χώρους. Η κινητοποίηση συνοδεύτηκε τόσο από μια σύγχρονη παραγωγή λόγων, μέσα από κείμενα σε έντυπα και ψηφιακά μέσα αλλά και συνθήματα σε τοίχους και σε πορείες-συγκεντρώσεις, όσο και από μια αντίστοιχα σύγχρονη εικονογράφηση με γραφιστικά προϊόντα όπως αφίσες³², αυτοκόλλητα και κάρτες που κυκλοφόρησαν έντυπα και ψηφιακά, stencil που εμφανίστηκαν στους τοίχους των πόλεων και φωτογραφίες που έκαναν τον γύρο του κόσμου.

22. «06/12/08 δε ξεχνάμε». By Seb Design³³

Ωστόσο, το συγκεκριμένο stencil στο πλαίσιο της νότιας παλιάς Λευκωσίας αναφέρεται ταυτόχρονα τόσο στα γεγονότα του Δεκέμβρη όσο και στην τούρκικη εκδήλωση συμπαράστασης σε αυτά. Αναφέρεται δηλαδή στην εναντίωση προς την αυθαιρεσία της αστυνομίας και την κρατική καταστολή, εκφράζοντας ταυτόχρονα την άποψη ότι ενάντια σε τέτοιου είδους εσωτερικές αντιπαλότητες –μεταξύ υπάλληλων και κυρίαρχων ομάδων, απόψεων και πρακτικών– που συμβολοποιούνται στη γελαστή φιγούρα του Α. Γρηγορόπουλου, Τούρκοι και Έλληνες, Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι είναι αδέρφια. Εκφράζει μια σύγχρονη άποψη περί μνήμης που εμπλέκει τα διαφορετικά εθνικά προσδιορισμένα υποκείμενα σε μια σχέση που έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη μνήμη στην Κύπρο. Τη μνήμη που τονίζει τις αγκυρότητες του «άλλου» και τον τοποθετεί στη θέση του εχθρού. Το stencil αυτό που παρουσιάζεται σαν «σήμα» της εξέγερσης του ελληνικού Δεκέμβρη εγκλιματισμένο στην Κύπρο, επεμβαίνει στις κυρίαρχες αντιθέσεις και συμβολοποιεί την επιθυμία ενός κομματιού της κυπριακής κοινωνίας για ένα παρόν στο οποίο η απόσταση μεταξύ των δύο πλευρών –που εκφράζεται από τα κυρίαρχα νοήματα για το όριο– εξαφανίζεται απέναντι στη δυνατή αδελφική σχέση που προτείνεται. Έρχεται σε αντίθεση με τις νοηματοδοτήσεις της πράσινης γραμμής και στις δύο πλευρές, γιατί υποστηρίζει τελικά την ελπίδα για ένα μέλλον απελευθερωμένο από τις κυρίαρχες νοηματοδοτήσεις του παρελθόντος, τους κυρίαρχους προσδιορισμούς του «άλλου» και τους περιορισμούς μετακίνησης· αναφέρεται σε μια σχέση με το παρόν και το μέλλον που προϋποθέτει ένα άλλο νόημα για το παρελθόν· εκφράζει, προτείνει και κατασκευάζει μια διαφορετική κοινωνική μνήμη.

Stencil graffiti, μνήμη και χώρος

Τα νοήματα που αποδίδονται στο όριο από τους επίσημους λόγους των δύο πλευρών λειτουργούν ως τρόποι με τους οποίους τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται το παρελθόν, αντιμετωπίζουν το παρόν και ελπίζουν για το μέλλον· εκφράσεις δηλαδή της κυρίαρχης κοινωνικής μνήμης. Ωστόσο, οι άνθρωποι αμφισβητούν αυτές τις νοηματοδοτήσεις και επιλέγουν τους δικούς τους τρόπους να αντιμετωπίζουν και να αντιλαμβάνονται το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, προτείνοντας έτσι τη δική τους κοινωνική μνήμη. Όπως τονίζει η Esra Özyürek στην εισαγωγή του συλλογικού τόμου *The politics of memory in Turkey*, «η μνήμη μπορεί να προσφέρει τη βάση για πολιτισμική αναπαραγωγή αλλά και την πηγή αντίστασης σε αυτή»³⁴. Με άλλα λόγια, «η συλλογική (ή κοινωνική) μνήμη που στρέφει τη συσχετιστική της δύναμη προς την επιβεβαίωση της συνέχειας είναι μια μνήμη που ευνοεί τους κυρίαρχους. Η συλλογική μνήμη η οποία στρέφει τη συσχετιστική της δύναμη προς τη διαπίστωση της ασυνέχειας είναι μια μνήμη που αναζητά στο παρελθόν τη δυνατότητα της διαφοράς, της ρήξης. Μια μνήμη που χρειάζονται οι κυριαρχούμενοι»³⁵.

Τα stencil που παρουσιάστηκαν εδώ εκφράζουν τέτοιες προσπάθειες και επιθυμίες προς αμφισβήτηση των προκατασκευασμένων αντιλήψεων του παρελθόντος. Μέσα από το παιχνίδι των εικονικών νοημάτων που τους επιτρέπει η συγκεκριμένη τεχνική, τα παραπάνω stencil προβάλλουν αντιφάσεις με τα επίσημα νοήματα για το όριο και την ίδια την πόλη και εκφράζουν μια άλλου είδους κοινωνική μνήμη. Παράλληλα, ως προϊόντα της πρακτικής του graffiti, εκφράζουν αντίσταση και διεκδίκηση του δικαιώματος κατοίκησης της εντός των τειχών πόλης. Η περιοχή αυτή της Λευκωσίας, αν και διαχωρισμένη, παραμένει μια αστική ενότητα στην οποία προωθούνται αντίστοιχες αλλαγές και στις δύο πλευρές της γραμμής χάριν της ανάπτυξης. Μέσω των εικονικών αυτών παρεμβάσεων στους τοίχους της παλιάς Λευκωσίας εκφράζεται από τους δημιουργούς και προωθείται προς τους θεατές μια κοινωνική μνήμη η οποία προσφέρει έναν άλλο τρόπο να δει κανείς τον διαχωρισμό, «απελευθερωμένο» από τις εθνικές και κυρίαρχες ιστορίες για το παρελθόν που δρουν ως θεματοφύλακες της εθνικής συνέχειας και της πολιτισμικής αναπαραγωγής, και τοποθετημένο στα σύγχρονά του συμφραζόμενα· στις σύγχρονες συνθήκες που περιλαμβάνουν τις διαφορετικές αναγνώσεις του ορίου, αλλά και τα κοινά χαρακτηριστικά της παλιάς πόλης που εκφράζονται τόσο με τις παράλληλες προσπάθειες «ανάπτυξης» της όσο και με τις διαφορετικές αντιπαλότητες και αδελφοποιήσεις που αναδεικνύονται με αφορμή τα γεγονότα του ελληνικού Δεκέμβρη. Τα stencil αυτά δεν είναι έτσι απλά «μουτζούρες» στους τοίχους της παλιάς Λευκωσίας που «χαλάνε» την αισθητική του «ιστορικού κέντρου»: αντιθέτως, αναδεικνύονται ως οπτικές και χωρικές μιας εναλλακτικής κοινωνικής μνήμης που παρουσιάζεται ως φορέας αμφισβήτησης των επίσημων νοημάτων.

Σημειώσεις

1. Ο τίτλος της διατριβής του Παυσανία Καραθανάση είναι *Εντός των τειχών Λευκωσία: χώρος, αλλαγή, εκδηλώσεις και δράσεις στη μοιρασμένη κυπριακή πρωτεύουσα*. Το συγκεκριμένο άρθρο αποτελεί μέρος της εν εξελίξει έρευνας που πραγματοποιεί αυτήν την εποχή στην Κύπρο. Οι φωτογραφίες που παρουσιάζονται στο άρθρο είναι του ιδίου εκτός από την εικ. 1. Όσον αφορά τα γραφιστικά προϊόντα (εικ. 17, 21 και 22), αναφέρεται ο δημιουργός ή η πηγή από την οποία προέρχεται η εικόνα.

2. Σ. Σταυρίδης, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη», στο Σ. Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αλεξανδρεία, Αθήνα 2006, σ. 14.

3. Το stencil graffiti είναι μια συγκεκριμένη τεχνική graffiti που έχει εμφανιστεί τα τελευταία χρόνια στους τοίχους των πόλεων. Περισσότερα για τη συγκεκριμένη τεχνική θα συζητηθούν στην πορεία του κεμένου.

4. Ενώ στο άρθρο η παλιά πόλη παρουσιάζεται χωρίς εισαγωγικά, και παρά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της που την ξεχωρίζουν από τις υπόλοιπες περιοχές εκτός των τειχών, δεν σημαίνει πως θεωρείται ομοιογενής και «σταθερός» αστικός χώρος. Η «παλιά πόλη» της Λευκωσίας, πέρα από τον διαχωρισμό της πράσινης γραμμής χαρακτηρίζεται και από άλλους σύγχρονους διαχωρισμούς και χρησιμοποιείται από διαφορετικές πολιτισμικές και κοινωνικές ομάδες οι οποίες της αποδίδουν διαφορετικά νοήματα. Το γεγονός αυτό την κάνει έναν χώρο συνεχώς σε αλλαγή και σε διαπραγματεύσεις, έναν χώρο συνεχώς «εν τη γενέσει».

5. Gentrification (εξευγενισμός/ωραιοποίηση) : «Η μετατροπή των κοινωνικά περιθωριακών και της εργατικής τάξης περιοχών της κεντρικής πόλης σε περιοχές οικιστικών (εμπορικών και άλλων) χρήσεων της μεσαίας τάξης αντικατοπτρίζει μια τάση –που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1960– επένδυσης ιδιωτικού κεφαλαίου στα κέντρα των μεγαλουπόλεων (...) ο εξευγενισμός φάνηκε πιο άμεσα στην αρχιτεκτονική ανάπτυξη κτηρίων σε άσχημη κατάσταση και την ομαδοποίηση νέων πολιτισμικών ανέσεων στον αστικό ιστό» S.Zukin, “Gentrification: Culture and capital in the urban core”, *Annual Review of Sociology* 13, 1987, 129-147.

6. B. David/M. Wilson, *Inscribed Landscapes: Marking and Making Place*, Univ. of Hawaii Press, Honolulu 2002, σ.42.

7. Σ. Σταυρίδης, *ό.π.*, σ. 13

8. New Yorkstyle graffiti: το πιο γνωστό και διαδεδομένο είδος graffiti στον κόσμο. Αναπτύχθηκε στη Νέα Υόρκη τις δεκαετίες του 1970 και 1980. Μερικά από τα προϊόντα αυτού του είδους είναι τα tags (υπογραφές των δημιουργών), τα throw ups (σχετικά μικρές ζωγραφιές, συχνά συγκεκριμένες λέξεις) και τα masterpieces (μεγάλα, πολύχρωμα έργα). Το New York graffiti συνδέθηκε επίσης έντονα με τον πολιτισμό της μουσικής hip hop και rap.

9. Για περισσότερα σχετικά με το stencil graffiti αλλά και σχετικά με τις διαφορές που παρουσιάζει με το New York style graffiti βλ. Δ.Θεοδόσης/Π.Καραθανάσης, *Stencil in Athens*, Οξύ, Αθήνα 2008.

10. J. Hoskins, “Agency, biography and objects”, στο C. Tilley/W.Keane/S. Kuchler/M. Rowlands/P. Spyer (επιμ.), *Handbook of Material Culture*, Sage, London 2006.

11. A. Gell, *Art and Agency*, Clarendon Press, Oxford 1998.

12. Η σχέση των stencil με προϊόντα της γραφιστικής φαίνεται επιπλέον στην πρακτική παραποίησης διάσημων λογοτύπων μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών με στόχο την προώθηση εναλλακτικών μηνυμάτων (εικ.12). Η πρακτική της παραποίησης διάσημων λογοτύπων και άλλων-διαφημιστικών- μηνυμάτων είναι μια νέα τάση στην ακτιβιστική παρέμβαση στον δημόσιο χώρο-και σε άλλους «χώρους» όπως το διαδικτυο- η οποία ονομάζεται «culture jamming». Ένας όρος που εκφράζει αυτό το παιχνίδι με τα πολιτισμικά, εικονικά σύμβολα και νοήματα.

13. Στο παρόν κείμενο, όπως και γενικότερα στο επιστημονικό πεδίο της ανθρωπολογίας, προτιμούνται οι όροι *κοινωνική ή πολιτισμική μνήμη* σε σχέση με τον όρο «συλλογική μνήμη», ο οποίος αποφεύγεται διότι όπως αναφέρει ο Παραδέλλης (1999, βλ. υποσημ. 18) ιστορικά παραπέμπει στην ντυροκειμική συλλογική συνείδηση.

14. P. Connerton, *How societies remember*, Cambrige Univ. Press, Cambrige 1989.

15. M. Halbwachs, *La Mémoire Collective*, PUF, Paris 1950· L. A. Coser (επιμ.), *Maurice Halbwachs. On Collective Memory*, Univ. of Chicago Press, Chicago 1992.

16. L.A. Coser (επιμ.) *ό.π.*, σ. 34.

17. P. Μπελβενίστε, «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο P. Μπελβενίστε/Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σ. 23.

18. Θ. Παραδέλλης, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο P. Μπελβενίστε/Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 28.

19. *Ο.π.*, σ. 29.

20. Βλ. σχετικά Γ. Παπαδάκης, «Η Λευκωσία/Lefkoşa μετά το 1960: Ένα ποτάμι, μια γέφυρα και μια Νεκρή Ζώνη», στο Ν. Τριμιλινιώτης, *Το Πορτοκαλί της Κύπρου*, Νήσος, Αθήνα 2005· P. Sant-Cassia, *Bodies of Evidence: Burial, Memory and the Recovery of Missing Persons in Cyprus*, Berghahn Books, Oxford 2005· O. Demetriou, "To Cross or not to Cross? Subjectivization and the absent State in Cyprus", *Journal of the Royal Anthropological Institute* (N.S) 13, 2007, 987-1006.

21. Γ. Παπαδάκης, *ό.π.*, σ. 265.

22. *Ο.π.*, σ. 269, έμφαση στο πρωτότυπο.

23. *Ο.π.*, σ. 268, έμφαση στο πρωτότυπο.

24. *Ο.π.*, σ. 280.

25. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε πως τα τελευταία χρόνια παρατηρούνται προσπάθειες αλλαγής των κυρίαρχων αντιλήψεων για το παρελθόν και την ιστορία τόσο σε θεσμικό επίπεδο (προσπάθειες από τις σημερινές αριστερές ηγεσίες και στις δύο πλευρές για αλλαγή των βιβλίων της Ιστορίας) όσο και σε εξωθεσμικό επίπεδο (δράση της πρωτοβουλίας «Πλατφόρμα Ελληνοκύπριων και Τουρκοκύπριων Εκπαιδευτικών: Ενωμένη Κύπρος», βλ. την ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://platforma-enomenikipros.blogspot.com>).

26. Το όνομα της Λευκωσίας στα τουρκικά.

27. Το «Δεν ξεχνώ» ως γραφιστικό προϊόν (<http://www.cyprusnet.gr/cyref/>)

28. Δ. Χριστοδούλου, «Εκεί που το κυπριακό οικονομικό "θαύμα" δεν έφτασε» και Α. Θεοφάνους «Ανατομία του οικονομικού "θαύματος" 1974-1994», στο Ν. Περιστιάνης/Γ. Τσαγγάρας (επιμ.), *Ανατομία μιας μεταμόρφωσης. Η Κύπρος μετά το 1974: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική-Πολιτισμός*, Intercollege, Λευκωσία 1995.

29. Αυτή είναι μια προσωπική παρατήρηση που έχει γίνει στη συμπεριφορά Ελληνοκυπρίων νέων κατά τη διάρκεια των επισκέψεων μου στην Κύπρο τα χρόνια μετά το άνοιγμα των συνόρων το 2003 και το δημοψήφισμα του 2004.

30. Η Olga Demetriou αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο αριθμός αυτών που πέρασαν τη γραμμή, προς τις δύο κατευθύνσεις μέσα σε τρεις μέρες από τη μέρα που άνοιξαν τα σύνορα-23 Απριλίου 2003- εκτινάχθηκε από τα 5.000 στα 45.000 άτομα. (O. Demetriou, *ό.π.*, σ. 987-1006).

31. Στο τεύχος 103 (Οκτ.-Δεκ. 2008) του περιοδικού *Σύγχρονα θέματα* παρουσιάζεται το αφιέρωμα «#griots: Ψηφίδες άτακτης σκέψης». Στο αφιέρωμα παρουσιάζονται μέρη από τα κείμενα που «ανέβηκαν» στις διάφορες σελίδες του διαδικτύου και γίνεται μια προσπάθεια σχολιασμού της «άτακτης» αυτής σκέψης αλλά και της δράσης των μέσων αυτών στη διάδοση της πληροφορίας, της οργάνωσης των κινητοποιήσεων και της παραγωγής λόγου κατά τη διάρκεια του Δεκέμβρη (<http://synchronathemata.wordpress.com>).

32. Για μια συλλογή κάποιων από τις αφίσες που κυκλοφόρησαν την περίοδο αυτή από Έλληνες σχεδιαστές βλ. <http://www.flickr.com/photos/nassoskappa/sets/72157611356417016/>
33. <http://www.flickr.com/photos/nassoskappa/3114863907/in/set-72157611356417016/>
34. E. Ozyurek, «Introduction», στο E. Ozyurek (επιμ.), *The Politics of Memory in Turkey*, Syracuse Univ. Press, New York 2007, σ. 3.
35. Σ. Σταυρίδης, *ό.π.*, σ. 36.

Marina Abramović «Ελευθερώνοντας τη μνήμη», απόσπασμα από την Ανθολογία των Περφόμανς, 1975-1980.

Γαβριέλλα Σίμοσι, «Χωρίς τίτλο», 1974.